

activity of the South Ukrainian peasantry, as they were reflected in the memories of Yevhen Chykalenko.

Methods. The methodological peculiarity of exploration is a set of original categories of ethnological science, which make it possible to discover the everyday life of Ukrainian peasantry, to distinguish and analyze its various aspects – interaction with the natural and social environment, problems of identity, self-esteem, interethnic conflicts, modern transformation, etc.

Results. The author is aware of the relativity of his results. However, those obtained are quite reasonable and reliable. Yevhen Chykalenko presented a broad (albeit local) panorama of the daily life of Ukrainian peasants in the South of Ukraine – from traditional method of münage to selective education and complicated relations with German colonists. Without delving into essence of modern times, he described in detail the original testimony of how rural people adapted to that world ever new to them.

Originality. The novelty of the study lies in the noticeable extension of the perspective of scientific interpretation of ethnographic features of South Ukrainian peasantry in the late nineteenth – early decades of the twentieth century, as they were recollected in Yevhen Chykalenko's «Memories».

Conclusion. We have a reason to neglect so-called «laws» of unifying ethnic cultures, to recognize the peasantry (which we identify as «Ukrainian») as a unique historical phenomenon that «appeared only once in one terrain». Its expedient to study this peasantry in the context of its cultural circle, and accordingly to interpret its diffusion, that is, the boundaries and the intensity of its spreading within the cultural circles of other ethnic groups, including Germans, Jews and Russians. Memoirs of well-known public figures and representatives of the peasantry themselves constitute a still little used set of sources.

Keywords: cultural circle, mental horizons, everyday, peasant and intellectual worlds, memories.

УДК 930 [47+57] Лящ.: [94:332.2.021]

DOI: 10.31651/2413-8142-2019-22-61-65

Є. Г. Сінкевич

доктор історичних наук, професор, професор кафедри
всесвітньої історії і міжнародних відносин Черкаського
національного університету імені Богдана

Хмельницького

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5729-1644>

П. І. ЛЯЩЕНКО – ДОСЛІДНИК ПРОЦЕСІВ ЕВОЛЮЦІЇ АГРАРНИХ ВІДНОСИН У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

Академіка АН УРСР і член-кореспондента АН СРСР Петра Івановича Лященка цілком заслужено вважають одним із фундаторів міждисциплінарного напрямку історичної та економічної науки – історії народного господарства. Його біографія і наукова спадщина достатньо розлого вивчені, хоча не бездоганно. Наприклад, її досі довідкова література містить хибну інформацію про рік народження вченого. Оглядом в історіографії відображено його напрацювання початку ХХ ст. стосовно аграрного питання. У публікації здійснено аналіз найбільш вагомих праць вченого стосовно оцінки ним Великої реформи 1861 р.,

малоземелля селянських господарств, діяльності банківської системи, борошномельної промисловості та зовнішньої торгівлі збіжжям.

Ключові слова: Петро Іванович Лященко, аграрні відносини, наукова школа, Велика реформа 1861 р.

Постановка проблеми. П. Лященко відомий як один із фундаторів історії народного господарства – напряму на межі економічної та історичної науки [1]. Однак науковець свою наукову діяльність розпочинав як фахівець з аграрної проблематики [2, 6-7].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Еволюція аграрних відносин в Російській імперії в дослідженнях П. Лященка не знайшла висвітлення в сучасній історіографії.

Зазвичай ті дослідники, що аналізували наукову творчість П. Лященка, обмежувалися лише констатацією загальних положень. Ми маємо на меті докладно вивчити праці вченого, що вийшли друком на початку ХХ століття і були присвячені питанням еволюції аграрних відносин у Російській імперії.

Виклад основного матеріалу. Схвальні відгуки сучасників викликала одна з перших статей П. Лященка [3] стосовно послуговування статистичними даними в оцінці становища аграрного сектору економіки [4, с. 1-48; 5, 144-145]. Характерно, що на межі ХІХ – ХХ ст. аграрне питання набуло не тільки суспільного та економічного звучання, але й політичного. Представники соціалістичного (марксистського) напрямку маніфестували його в роботах В. Леніна (більшовицьке крило) і П. Маслова (меньшовицьке крило) [6]. Найбільш помітними працями, що відображали позицію ліберальних народників, були роботи М. Каблукова [7]. Певний інтерес представляють і праці О. Кауфмана, який чітко не артикулював свої політичні переваги [8].

Стажування П. Лященка в провідних університетах Німеччини не могло не позначитися на його підходах до вирішення аграрного питання. Тема першого великого дослідження вченого «Очерки аграрної еволюції Росії» (далі – «Очерки») [9] достатньо актуальна й за умов сьогодення. Ознайомившись із новітніми тогочасними напрацюваннями західноєвропейських учених-економістів, представників так званої історико-економічної школи в політекономії: К. Бюхера, В. Зомбарта, Г. Шмоллера, – науковець прийшов до висновку, що їх праці дають відповідь стосовно розвитку промислового виробництва у Західній Європі, однак залишають багато питань стосовно економічної теорії аграрного сектору. В цій ситуації П. Лященко більше схилився до поглядів фундаторів історико-економічної школи В. Рошера [10], Б. Гільдебранта [11]. Підвалиною їх світогляду було переконання, що закони політекономії мають бути результатом всебічного вивчення економічних явищ господарських процесів, їх історії та психологічного підґрунтя. Помітну роль серед представників школи відіграв Г. Шмоллер, який визначив своє місце в науці таким чином: «Я намагаюся бути і економістом, і істориком» [12]. Дослідники зазначають, що окрім П. Лященка історико-економічна школа вплинула і на творчість М. Довнар-Запольського [13, 5].

Перший том фундаментальної праці П. Лященка «Очерки» [9] поділений на чотири частини: загальну (концептуальну), історичну, дослідження сільськогосподарського ринку, ставлення до ринкових відносин з боку селянства. Для своїх теоретичних викладок

науковець запозичив у В. Зомбарта концепцію походження ринкових відносин із «капіталізації сільського господарства, яке набуває нових форм під впливом капіталу» [14]. На думку деяких сучасників П. Лященка, його визначення стадій аграрної еволюції: експропріація сільського населення, розклад натурального сільськогосподарського устрою, формування торговельного капіталу, – він запозичив у К. Бюхера [16, 804].

Науковець стверджував, що тільки ретельне вивчення минувшини аграрного сектору в усіх його проявах дасть можливість простежити еволюцію ринкових відносин у сільському господарстві. Однак він вивів поза дужки еволюцію виробничої сфери і сфери розподілу, обмежившись тільки питаннями обміну. Подібно до В. Сергієвича [17] учений вважав, що на Русі та у Московії не було самостійного вільного селянства, розумів тільки смерда орендатором чужої землі. Він не вважав, що феодально-кріпацька система зародилася на Русі, а до ключових джерел початкового накопичення капіталу зараховував земельну ренту. Накопичені в такий спосіб кошти спрямовувалися в торгівлю, а згодом стали фінансовою основою для мануфактур і фабрик [9, 119-120]. «Капіталізм, що зародився у землеробстві у вигляді накопичених рент, знайшов собі в тогочасних умовах російського буття, в географічному розташуванні, в ставленні до інших народностей, блискучий розквіт у формі торговельного капіталу, що на перших порах орієнтувався головним чином на зовнішній ринок» [9, 134]. Ця теза не знайшла підтримки у значного кола тогочасних економістів та істориків. Наприклад, достатньо критично поставився до тверджень П. Лященка професор Томського університету М. Новомбергський [18, арк.5]. Правда й сам професор був виразником іншої крайності. Як і В. Ключевський [19, лекц. X, XV], він дотримувався думки, що основною формою накопичення капіталу на Русі була работоргівля. Принагідно зазначимо, що проблема наявності чи відсутності рабства (рабів) в Русі не набула достатньо повного висвітлення в російській історіографії.

Науковець на вважав невідворотним наслідком ринкових відносин в аграрному секторі поглинання дрібного виробника великими корпораціями. У поглядах на цю проблему, як нам видається, П. Лященко був достатньо близьким, а можливо навіть був предтечею підходів представників організаційно-виробничої школи в історії народного господарства (М. Макаров, О. Чайнов) [20]. Він також вважав помилковим класифікувати аграрні господарства, вбериучи до уваги лише розміри наділів, оскільки це нічого не говорить про ступінь їх капіталізації [9, 7]. Не задовільняв його і звичний у тогочасній історико-економічній літературі поділ на капіталістичні та некапіталістичні господарства.

Послугуючись розлогою історико-юридичною та історико-економічною літературою, П. Лященко намагався звести до окресленої ним схеми все господарське життя країни. Достатньо цікавими є спостереження вченого за процесом поступового формування внутрішнього ринку. Головну перепону в подальшому розвитку сільського господарства він убачав у збереженні пережитків кріпацтва. Вчений відзначав, що в пореформенний період відбувалася масова пролетарізація селянства, поширення

малоземелля. У реформі 1861 р. він бачив і позитивні зміни, які сприяли появі дрібних товаровиробників, децентралізації ринку, демократизації виробництва аграрної продукції. Дослідник був переконаний, що тільки після опанування землеробського господарства грошово-торгівельним капіталом розпочнеться більш стрімкий розвиток у ньому капіталістичних відносин, що призведе до капіталізації всього сільськогосподарського виробництва [9, 107]. Йому заперечував М. Огановський: «Російське селянство викидає на ринок не тільки надлишки свого виробництва, але й значну частину продуктів, необхідних для нормального харчування. Лященко мабуть думає, що наш селянин недоїдає для задоволення «торгівельного капіталу». Насправді він недоїдає тому, що йому потрібно сплатити оренду й податки» [21, 126].

Представляють для нас інтерес погляди вченого на проблему, яка активно дебатовалася у ХІХ ст. представниками «західників» і «слов'янофілів», що й зумовило появу двох діаметрально протилежних підходів до вирішення аграрного питання. Так, подібно до М. Павлова-Сільванського [22] і П. Мілюкова [23], М. Туган-Барановський відзначав: «...Наш аграрний лад є ніщо інше як досить своєрідне і значно відмінне від аргранного укладу інших країн Європи» [24, 92]. Натомість П. Лященко стверджував: «Спостерігаючи за характером аграрно-економічної еволюції Росії, ми не можемо не помітити ніяких особливих законів її, ні домінування яких-небудь особливих форм «народного виробництва», а лише риси, які часто наближують її, часто роблять цілком відповідною щодо аграрно-економічної еволюції інших країн» [9, 113].

Одним із підсумків сентенцій першого тому праці П. Лященка є констатація того, що зосередження в руках одного класу значної частини доданого продукту є фактором великої ваги не тільки в економічному, але й політичному вимірі [9, 244]. Привертає увагу й той факт, що вже сучасники вченого не тільки намагалися дати оцінку окремим положень «Очерков», але й задалися метою визначитися з місцем монографії серед досліджень із аграрної проблематики. Зокрема, окрім згаданого М. Огановського, таку спробу здійснив О. Міклашевський [25, 1]. Він вважав, що П. Лященко своєю працею продовжив вивчення аграрного питання розпочате М. Рожковим [26], В. Семейським [27, 420], П. Струве [28]. О. Міклашевський також вважав, що П. Лященко також певною мірою скористався працями А. Шторха [29], Г. Небольсіна [30], А. Заблоцького-Десятовського [31], які були основоположниками статистичного вивчення народного господарства Росії.

На наш погляд, монографія П. Лященка вигідно вирізняється від опублікованої раніше праці П. Мілюкова з огляду на те, що останній намагався застосувати до економічної історії засади «державницької» школи. Лідер кадетів вважав, що капіталізм в Росії не є результатом природнього плину економічного розвитку народного господарства країни, а був насаджений штучно державою [23, 125].

Окрім узагальнювальних «Очерков» П. Лященко опублікував низку статей, які стали результатом його економічних та історико-економічних досліджень. Їхній аналіз допомагає нам реконструювати сповна розвиток його поглядів на історію народного господарства загалом і аграрний сектор економіки зокрема. Вчений усвідомлював, що поруч із аграрним

виробництвом повинна розвиватися переробка сільськогосподарської продукції. Певний інтерес викликає дослідження вченого стосовно борошномельної промисловості та її орієнтації на кон'юнктуру світового ринку [32]. П. Лященко дослідив конкурентну боротьбу на світовому хлібному ринку, подав експертну оцінку окремих регіонів країни і їх роль в експорті хлібопродуктів. На його думку, поруч із дрібними елеваторами необхідно будувати потужні перевалочні центри насамперед у чорноморських портах.

Важливим доповненням до вищезазначеної праці є його стаття «Урожай и кооперация», в якій ним проаналізовано полеміку, що розгорілася в пресі стосовно організації «хлібного» банку і розвитку кредитної системи. Науковець прийшов до висновку, що «...вся полеміка навколо питання «вигідної реалізації врожаю», всі перераховані вище проєкти мали в своїй основі лише класові інтереси торговців, борошномелів, поміщиків і носили монополістичний характер, були далекими від інтересів дрібного виробника» [33, 8]. На його думку, противагою такої ситуації могли слугувати кооперативні об'єднання дрібних виробників із організації збуту і кредитування. Такий процес мав відбуватися знизу до гори. Тільки в такому випадку банк міг стати таким, що відповідав народним потребам, а не бути монополістичним, чиновницько-капіталістичним підприємством скерованим на задоволення потреб купки торговців, капіталістів і великих землевласників [33, 17].

Увагу дослідника привернули публікації, пов'язані із заходами до п'ятидесятиріччя скасування кріпацтва в Росії [34]. П. Лященко звернув увагу на маловідомі на той час заходи, що передували проведенню Великої реформи 1861 р. [35]. Подальший розвиток ця тема отримала в наступній його публікації. У ній він прийшов до висновку, що реформа була відвертим пограбуванням селянства, оскільки фактичні наділи селян після «звільнення» виявилися меншими за ті, якими вони користувалися за кріпацтва [36]. Як видно, дослідник дещо відкоригував свої підходи, порівняно з позицією, якої він дотримувався у своїх «Очерках». Він порушив питання щодо необхідності активнішого вивчення істориками та економістами передумов, проведення і наслідків реформи.

Значущим дослідженням стала праця «Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской России» [37]. В її основу було покладено статистичні дані, матеріали Міністерства торгівлі й промисловості. Він проаналізував вплив на розвиток хлібної торгівлі формування залізничної мережі, виникнення пунктів торгівлі хлібом, капіталізацію галузі, участь у цьому банків, комерційних агенств, формування мережі елеваторів, зародження кооперативного руху щодо збуту врожаю. Проведене вченим дослідження фактично є єдиним в російській історіографії початку ХХ ст., що присвячене розвитку внутрішньої торгівлі хлібом. Воно фактично є доповненням до вищезазначених «Очерков». Отримані дані підтвердили низку прогнозів, зроблених П. Лященком раніше. Цю працю достатньо прихильно зустріли критики [38].

Логічним продовженням напрацювання аграрної проблематики став вихід друком другого тому «Очерков...». У ньому автор поставив за мету дослідити початкове накопичення капіталу в аграрному секторі економіки, проблеми землеустрою

як політичного знаряддя в станово-класовій боротьбі за землю [39]. З метою подати узагальнену картину, науковець з другого по десятиріччя розділи запропонував читачу історичну довідку, фактичний матеріал для котрої почерпнув у законодавчих актах. Це дало йому можливість відтворити історію земельного устрою кожної групи селян і сільських обивателів. П. Лященко правильно визначив фіскально-правові та станово-класові інтереси, якими керувався уряд у реалізації аграрної політики. Докладний аналіз законодавства привів його до думки, що держава в аграрному реформуванні стала на бік захисту інтересів поміщиків, визнавши всю землю, яка підлягала виділенню селянам, власністю поміщиків. Саме цей принциповий момент, вважав дослідник, визначив подальший перебіг реформи на багато десятиріч [39, 31-39]. Він також повторив висловлену раніше думку, що в результаті реформи значна частина селян отримала надто малі наділи землі, не ведучи вже мову про той контингент (1,5 млн. селян), який не отримав землі взагалі [39, 12-13]. Разом із тим, як справедливо зазначив один із рецензентів, він так і не висвітлив проблему «...з точки зору раціональної економічної політики, яка вимагала щедрого наділу сільському населенню загальнонародного надбання – землі, на його умовах, ніж викупна операція, яка лягла важким тягарем на селянство» [40, 157]. Визнаючи справедливість докорів критика, зазначимо, що П. Лященко у підсумку прийшов таки до висновку, що пореформенне землевпорядкування було лише компромісом, враховуючи інтереси двох сторін в їх прагненні отримати (зберегти за собою) землю.

На думку радянського дослідника П. Хромова, в цій капітальній праці міститься не тільки цінний матеріал, але й значною мірою відображено прихильність П. Лященка до принципів економічного матеріалізму [12, 4]. Є й інший підхід стосовно наукових поглядів Петра Івановича. Свою загальну оцінку його науковій спадщині подали Т. Кітченко та Є. Скокан. Вони вважали, що науковець сповідував об'єктивістські та ідеалістичні підходи [41, 7]. Була й інша оцінка наукової спадщини П. Лященка з аграрної проблематики. Відзначалося, що вчений дотримувався підходів, характерних для «легального марксизму» [42, 389]. У радянській історіографії утвердилася думка, що вчений, як і К. Пажитнов, В. Святловський прагнув послуговуватися економічною теорією марксизму у вивченні аграрного сектору економіки [43, 246].

Висновки. Дослідження Петром Івановичем Лященко наріжних питань розвитку аграрного сектору мали своїм наслідком не тільки захист ним двох дисертацій, але й залучення науковця до формування позиції управлінських структуру формуванні фінансової політики. Як видно з вище наведеного аналізу, радянські дослідники, характеризуючи методологічні підвалини наукової спадщини П. Лященка, послуговувалися політичними штампами, натомість оцінка методологічного підґрунтя його праць у дорадянський період достатньо суперечлива.

Список використаної літератури та джерел:

1. Синкевич Е. Петр Иванович Лященко – историк народного хозяйства СССР: дис. ... к.и.н., Харьков, 1990.
2. Синкевич Е. П. И. Лященко – теоретик, историк и практик кооперативного движения в России. *Проблемы истории, теории и практики кооперативного движения в России*. Тюмень, 1992. С. 6-7.

3. Лященко П. Мобилизация землевладения в России и его статистика. *Русская мысль*. 1905. №2.
4. Миклашевский А. Рецензия. *Ученые записки Юрьевского университета*. 1910. №6. С.1-48.
5. Маслов П. Рецензия. *Современный мир*. 1908. №7. С.144-145.
6. Маслов П. Аграрный вопрос в России. Санкт-Петербург. 1905. Т.1.
7. Каблуков Н. Об условиях развития крестьянского хозяйства в России. Москва, 1908.
8. Кауфман А. Аграрный вопрос в России. Москва, 1908.
9. Лященко П. Очерки аграрной эволюции России. Санкт-Петербург. 1908. Т.1.
10. Рошер В. Наука о народном хозяйстве в отношении к земледелию и другим отраслям первоначальной промышленности. Москва, 1869. Ч.1.
11. Гильдебрант Б. Политическая экономия настоящего и будущего. Санкт-Петербург, 1860.
12. Хромов П. Экономическое развитие России в XIX-XX вв. Москва, 1950.
13. Шмоллер Г. Наука о народном хозяйстве: его предмет и метод. – Москва, 1897.
14. Зомбарт В. Идеалы социальной политики. Санкт-Петербург, 1900.
15. Каутский К. Аграрный вопрос. Харьков, 1899.
16. Воронцов В. Рецензия. *Вестник Европы*. 1908. № 10.
17. Сергеевич В. Веche и князь. Русское государственное устройство и управление во время князей Рюриковичей. Москва, 1867.
18. Державний архів Томської області РФ, Ф. 102, Оп. 9, Спр. 322.
19. Ключевский В. Курс русской истории. Москва, 1906. Ч.1.
20. Макаров Н. Крестьянское хозяйство и его эволюция. Москва, 1912.
21. Огановский Н. Закономерность аграрной эволюции. Санкт-Петербург, 1909. Ч.1.
22. Павлов-Сильванский Н. Люди кабальные и докладные. Санкт-Петербург, 1895.
23. Милуков П. Государственное хозяйство России в первой четверти XVIII столетия и реформа Петра Великого. Санкт-Петербург, 1905.
24. Туган-Барановский М. Национализация земли. Санкт-Петербург, 1906.
25. Миклашевский А. Рецензия. *Ученые записки Юрьевского ун-та*. 1910. №6.
26. Рожков Н. Сельское хозяйство Московской Руси XVI века. Москва, 1899.
27. Семевский В. Крестьянский вопрос в России. Санкт-Петербург, 1888. Т.1.
28. Струве П. Политика, культура, религия и социализм. Санкт-Петербург, 1911.
29. Шторх А., Аделинг Ф. Систематическое обозрение литературы в России в течение пятилетия. Санкт-Петербург, 1810.
30. Небольсин Г. Статистические записки о внешней торговле России. Санкт-Петербург, 1835.
31. Заблоцкий-Десятовский А. Обозрение государственных доходов. Санкт-Петербург, 1868.
32. Лященко П. Мукомольная промышленность России и иностранные потребительские рынки. Санкт-Петербург, 1910.
33. Лященко П. Урожай и кооперация. *Вестник Европы*. 1910. Кн.1.
34. Игнатович И. Помещичьи крестьяне накануне освобождения. Москва, 1910.
35. Лященко П. Пятдесят лет нашего аграрно-экономического законодательства. *Вестник финансов и промышленности*. 1911. Т.1. №8.
36. Лященко П. Последний секретный комитет по крестьянскому делу. Санкт-Петербург, 1911.
37. Лященко П. Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской России. Санкт-Петербург, 1912.
38. В.В. (Воронцов В.П.) Рецензия. *Вестник Европы*. 1912. №11.
39. Лященко П. Очерки аграрной эволюции России. Санкт-Петербург, 1913. Т.2.
40. Попельницкий А. Рецензия. *Современный мир*. 1914. №5.
41. Киктенко Т., Скокан Е. Петр Иванович Лященко : библиографический указатель. 1876-1955. Киев, 1961.
42. Очерки истории исторической науки в СССР. Москва, 1966. Т. 1.
43. История русской экономической мысли. Москва, 1966. Т. 3. Ч. 1.

References:

1. Sinkevych, Y. (1990). Petr Ivanovich Lyashchenko – istorik narodnogo khozyajstva SSSR [Petr Lyashchenko - historian of the national economy of the USSR]. *Thesis candidate of historical sciences*. Kharkov. [in Russ].
2. Sinkevych, Y. (1992). P.I. Lyashchenko – teoretik, istorik i praktik kooperativnogo dvizheniya v Rossii [Lyashchenko - theorist, historian and practitioner of the cooperative movement in Russia]. *Problems of history, theory and practice of cooperative movement in Russia*. Tyumen, pp. 6-7. [in Russ].
3. Lyashchenko, P. (1905). Mobilizatsiya zemlevladieniya v Rossii i ego statistika [Mobilization of land tenure in Russia and its statistics]. *Russian thought*, 2. [in Russ].
4. Miklashevsky, A. (1910). Recenziya [Review]. *Scientific notes of St. George's University*, 6, pp. 1-48. [in Russ].
5. Maslov, P. (1908). Recenziya [Review]. *The modern world*, 7, pp. 144-145. [in Russ].
6. Maslov, P. (1905). Agrarny'j vopros v Rossii [Agrarian question in Russia]. St. Petersburg, Vol. 1. [in Russ].
7. Kablukov, N. (1908). Ob usloviyakh razvitiya krest'yanskogo khozyajstva v Rossii. [On the conditions of development of peasant economy in Russia]. Moscow. [in Russ].
8. Kaufman, A. (1908). Agrarny'j vopros v Rossii. [Agrarian question in Russia]. Moscow. [in Russ].
9. Lyashchenko, P. (1908). Ocherki agrarnoj e'volyuczii Rossii. [Essays on the agrarian evolution of Russia]. St. Petersburg, Vol. 1. [in Russ].
10. Rocher, V. (1869). Nauka o narodnom khozyajstve v otnoshenii k zemledeliyu i drugim otraslyam pervonachal'noj promy'shlennosti. [The science of national economy in relation to agriculture and other industries of the initial industry]. Moscow, Part 1. [in Russ].
11. Hildebrant, B. (1860). Politicheskaya e'konomiya nastoyashhego i budushhego. [Political economy of present and future]. St. Petersburg. [in Russ].
12. Khromov, P. (1950). E'konomicheskoe razvitie Rossii v XIX-XX vv. [Economic development of Russia in the XIX-XX centuries]. Moscow. [in Russ].
13. Schmoller, G. (1897). Nauka o narodnom khozyajstve: ego predmet i metod. [The science of national economy: its subject and method]. Moscow. [in Russ].
14. Zombart, V. (1900). Idealy' sotsial'noj politiki. [Ideals of social policy]. St. Petersburg. [in Russ].
15. Kautsky, K. (1899). Agrarny'j vopros. [Agrarian question]. Kharkiv. [in Russ].
16. Vorontsov, V. (1908). Recenziya [Review]. *The Herald of Europe*, 10. [in Russ].
17. Sergeevich, V. (1867). Veche i knyaz'. Russkoe gosudarstvennoe ustrojstvo i upravlenie vo vremya knyazej Rurikovichej. [Evening and the prince. Russian government and rule during the Rurik princes]. Moscow. [in Russ].
18. State Archives of Tomsk Oblast, f. 102, op. 9, spr. 322. [in Russ].
19. Klyuchevsky, V. (1906). Kurs russkoj istorii. [Course of Russian History]. Moscow, Part 1. [in Russ].
20. Makarov, N. (1912). Krest'yanskoe khozyajstvo i ego e'volyucziya. [Peasant economy and its evolution]. Moscow. [in Russ].

21. Oganovsky, N. (1909). Zakonomernost' egrarnoj e'voljuczii. [The regularity of agrarian evolution]. St. Petersburg, Part. 1. [in Russ].
22. Pavlov-Silvansky, N. (1895). Lyudi kabal'ny'e i dokladny'e. [People bonded and detailed]. St. Petersburg. SPb. [in Russ].
23. Miliukov, P. (1905). Gosudarstvennoe khozyajstvo Rossii v pervoj chetverti KhVIII stoletiya i reforma Petra Velikogo. [The State Economy of Russia in the First Quarter of the Eighteenth Century and the Reform of Peter the Great]. . St. Petersburg. [in Russ].
24. Tugan-Baranovsky, M. (1906). Nacjonalizacija zemli. [Nationalization of the land]. St. Petersburg. SPb. [in Russ].
25. Miklashevsky, A. (1910). Recenziya [Review]. *Scientific notes of Yuryevsky University*, 6. [in Russ].
26. Rozhkov, N. (1899). Sel'skoe khozyajstvo Moskovskoj Rusi KhVI veka. [Agriculture of Moscow Russia in the sixteenth century]. Moscow. [in Russ].
27. Semevsky, V. (1888). Krest'yanskij vopros v Rossii. [The peasant question in Russia]. St. Petersburg, Vol. 1. [in Russ].
28. Struve, P. (1911). Politika, kul'ura, religiya i soczializm. [Politics, Culture, Religion and Socialism]. St. Petersburg. [in Russ].
29. Stork, A. & Adeling, F. (1810). Sistematischeskoe obozrenie literatury' v rossii v techenie pyatiletiya. [A systematic review of literature in Russia over a five-year period]. St. Petersburg. [in Russ].
30. Nebolsin, G. (1835). Statisticheskie zapiski o vneshnej trgovle Rossii. [Statistical notes on foreign trade of Russia]. St. Petersburg. [in Russ].
31. Zablotsky-Desyatovsky, A. (1868). Obozrenie gosudarstvenny'kh dokhodov. [Review of State Revenues]. St. Petersburg. [in Russ].
32. Liachenko, P. (1910). Mukomol'naya promy'shennost' Rossii i inostranny'e potrebitel'skie ry'nki. [Flour milling industry of Russia and foreign consumer markets]. St. Petersburg. [in Russ].
33. Lyashchenko, P. (1910). Urozhaj i kooperacija [Harvest and cooperation]. The Herald of Europe. Book 1. [in Russ].
34. Ignatovich, I. (1910). Pomeschhich'i krest'yane nakanune osvobozhdeniya. [Landlords and peasants on the eve of liberation]. Moscow. [in Russ].
35. Lyashchenko, P. (1911). Pyatdesyat let nashego agrarnoe'konomicheskogo zakonodatel'stva. [Fifty years of our agrarian and economic legislation]. *Journal of Finance and Industry*, 8, Vol. 1. [in Russ].
36. Lyashchenko, P. (1911). Poslednij sekretny'j komitet po krest'yanskomu delu. [The Last Secret Committee on Peasant Affairs]. St. Petersburg. [in Russ].
37. Lyashchenko, P. (1912). Khlebnaya trgovlya na vnutrennikh ry'nkakh Evropejskoj Rossii. [Bread Trade in the Internal Markets of European Russia]. St. Petersburg. [in Russ].
38. V. V. (V. P. Vorontsov) (1912). Recenziya [Review]. *The Herald of Europe*. 11. [in Russ].
39. Lyashchenko, P. (1913). Oчерки аграрной e'voljuczii Rossii. [Essays on the agrarian evolution of Russia]. St. Petersburg, Vol.2. SPb. T.2. [in Russ].
40. Popelnitsky, A. (1914). Recenziya. [Review]. The modern world, 5. [in Russ].
41. Kiktenko, T. & Skokan, E. (1961). Petr Ivanovich Lyashhenko: bibliograficheskij ukazatel' 1876-1955. [Petr

Ivanovich Lyashchenko : bibliographic Index. 1876-1955]. Kiev. [in Russ].

42. Oчерки istorii istoricheskoy nauki v SSSR. [Essays on the history of historical science in the USSR] (1966). Moscow, Vol. 1. [in Russ].

43. Istoriya russkoj e'konomicheskoy my'sli. [History of Russian economic thought] (1966). Moscow, Vol. 3, Part 1. [in Russ].

Y. Sinkevych

P. I. LYASHCHENKO - RESEARCHER OF THE PROCESSES OF EVOLUTION OF AGRARIAN RELATIONS IN THE RUSSIAN EMPIRE

***Introduction.** The member of Academy of Sciences Peter Ivanovich Lyashchenko is quite deservedly considered one of the founders of the direction on the border of historical and economic science – the history of national economy.*

***Purpose:** to research in detail the works of P. Lyashchenko, published in the early twentieth century, which were devoted to the issues of evolution of agrarian relations in the Russian Empire.*

***Results.** P. Lyashchenko's biography and scientific heritage have been fairly well-studied, though there are some inconsistencies here. For example, reference books still contain false information about the scientist's year of birth. His work done in the early twentieth century on the agrarian issue is described in historiography poorly. Therefore, in this publication, it is aimed to analyze his most significant works regarding the evaluation of the 1861 reform, the issue of peasant farmland, the activities of the banking system, the milling industry, and grain foreign trade. Using a wide range of historical, legal and historical-economic literature P. I. Lyashchenko tried to reduce the economic life of the country to his scheme. The scientist's observation of the process of gradual formation of the internal market is interesting enough. He saw the main obstacle in the further development of agriculture in preserving the remnants of serfdom. The scientist noted that in the post-reform period there was a mass proletarianization of the peasantry, the spread of low land. In the reform of 1861, he also saw the positive changes that contributed to the emergence of small producers. P. I. Lyashchenko drew attention to the little-known measures that preceded the 1861 reform. This topic was further developed in a subsequent publication. In it he concluded that the reform was an outright robbery of the peasantry.*

***Conclusion.** It can be seen from the above analysis that the Soviet researchers used exclusively political stamps in characterizing the methodological foundations of P. Lyashchenko scientific heritage, while the overall assessment of the methodological background of his works in the pre-Soviet period is rather contradictory.*

